

Μακεδονικά

Τόμ. 31, Αρ. 1 (1998)

Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul.
Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen
Kirche

Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.143](https://doi.org/10.12681/makedonika.143)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βοκοτόπουλος Π. Λ. (1998). Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche. *Μακεδονικά*, 31(1), 429–432. <https://doi.org/10.12681/makedonika.143>

Stephan Westphalen, *Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche* (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 42), Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen 1998, XIV + 162 σελ., 40 πίνακες, 4^ο.

Μεταξύ των πολλών μεσαιωνικών εκκλησιών της Κωνσταντινουπόλεως που υπέστησαν επανειλημμένες μετασκευές, άλλαξαν χρήση και έχουν σήμερα σχεδόν τελείως εξαφανισθεί, καταλέγεται ο γνωστός με την τουρκική ονομασία Όνταλάρ τζαμί ναός. Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλεως, κοντά στην Μονή της Χώρας, και ξρειπώθηκε κατά την μεγάλη πυρκαϊά που κατέστρεψε την συνοικία αυτή τό 1919. Γνωστό είναι ότι παραχωρήθηκε στους δομηνικανούς τό 1475, όταν εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Γενουάτες πρόσφυγες από την Κριμαία, και ότι μετετράπη σέ μουσουλμανικό τέμενος τό 1640. Όπως και άλλοι βυζαντινοί ναοί της Βασιλεύουσας, έγινε για πρώτη φορά γνωστός από τό βιβλίο του Πασπάτη *Βυζαντιναί Μελέται* (1877). Από τότε μνημονεύεται αρκετά συχνά στην βιβλιογραφία και προτάθηκε ή ταύτισή του μέ διάφορα μνημεία που αναφέρουν οί πηγές, έλειπε όμως μία συστηματική δημοσίευση και αξιολόγηση της αρχιτεκτονικής, των τοιχογραφιών και των γλυπτών του, παρά την ανασκαφή που διενήργησε τό 1934-1935 ό Έλβετός κλασικός αρχαιολόγος Paul Schazmann (1871-1946) και τά δύο άρθρα που δημοσίευσε. Τό κενό αυτό έρχεται νά καλύψει, βασιζόμενος κυρίως στά κατάλοιπα του Schazmann, ό κ. Stephan Westphalen. Τό βιβλίο του βασίζεται στην διδακτορική του διατριβή, που ύποστηρίχθηκε τό 1995 στό Πανεπιστήμιο του Freiburg im Breisgau.

Μετά τόν Πρόλογο και τόν Κατάλογο συντομογραφιών (σσ. IX-XIII) ακολουθεί Εισαγωγή, όπου εκτίθενται ή ιστορία του μνημείου και οί σχετικές έρευνες, σχολιάζεται ή προσφορά του Schazmann και δημοσιεύονται 38 σκαριφήματά του (σσ. 1-21). Τό Πρώτο Μέρος αφορά στην αρχιτεκτονική. Περιγράφεται πρώτα και σχολιάζεται τό αρχικό κτήριο, ή κρύπτη και ή ύποδομή του δεύτερου ναού (σσ. 23-47), και ακολουθούν λεπτομερεστάτη περιγραφή του ναού αυτού (σσ. 48-65), διαπραγμάτευση των τυπολογικών χαρακτηριστικών και της τοιχοποιίας του (σσ. 65-83) και χρονολόγησή του (σσ. 65-66). Τό Δεύτερο Μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην ζωγραφική. Έξετάζονται διαδοχικά οί τοιχογραφίες του αρχικού ναού (σσ. 85-106), της κρύπτης του (σσ. 106-110), της δεύτερης εκκλησίας (σσ. 110-135) και των τάφων της ύποδομής (σσ. 135-140). Σέ Παράρτημα περιγράφονται τά γλυπτά που προέρχονται από τό Όνταλάρ (σσ. 141-150). Στίς σσ. 151-155 αναγράφονται τά σχέδια των καταλοίπων του Schazmann (λείψωμα μέ 75 σχέδια και 31 μονόφυλλα), και ακολουθεί στίς σσ. 155-159 κατάλογος 108 φωτογραφιών του κτηρίου, των τοιχογραφιών και των γλυπτών που είχε στην διάθεσή του ό συγγρ., χωρίς δυστυχώς νά συσχετίζονται μέ τίς φωτογραφίες που δημοσιεύονται στό βιβλίο. Άς σημειωθεί ότι δέν μπόρεσε νά συμβουλευθεί τό Φωτογραφικό Άρχείο της Ύπηρεσίας Άναστηλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, που φυλάσσεται στό εκεί Άρχαιολογικό Μουσείο. Τό κείμενο τελειώνει μέ Εύρετήριο των κυρίων ονομάτων στίς σσ. 160-162. Η πλούσια εικονογράφηση αποτελείται από 68 φωτογραφίες και σχέδια εντός κειμένου και από 40 πίνακες.

Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ σώζονται τὸ τριμερές Ἱερὸ Βῆμα καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ, ποῦ εἶχε πλάτος 11,65 μ. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα εἶναι πεντάπλευρη, ἐνῶ οἱ πλάγιες ἦταν πιθανότατα τρίπλευρες καὶ ἐξεῖχαν περισσότερο. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς προθέσεως ἐξεῖχε, ὅπως συμβαίνει λ.χ. στὴν Κοίμησιν τῆς Νικαίας. Τὸν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν συνεχόμενη πλευρὰ τῆς νότιας ἀψίδας διαθρώνουν τυφλά ἀψιδώματα. Στὸν κυρίως ναὸ σώζονται τὰ ἀνατολικά τμήματα δύο πεσσῶν καὶ ἰσοπλατεῖς πρὸς τοὺς πεσσούς αὐτοὺς παραστάδες, ποῦ ἐξεῖχουν ἀπὸ τὸ μέτωπο τῶν τοίχων οἱ ὅποιοι χωρίζουν τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὰ παραβήματα. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἦταν πιθανῶς κατὰ τὸν συγγρ. τριζλιτὴ βασιλικὴ τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰ. (οἱ ἀρχαιότερες τοιχογραφίες τοῦ ἱεροῦ, ποῦ τοποθετοῦνται γύρω στὸ 1000, παρέχουν ἕναν *terminus ante quem*). Κάτω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ τὸ διακονικὸ ὁ Schazmann ἀπεκάλυψε δύο συγκοινωνοῦντα ἀψιδωτὰ δωμάτια τὰ ὁποῖα, σύμφωνα με τῖς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις, δέν εἶχαν νεκρικὸ χαρακτῆρα.

Τὸ ἀρχικὸ κτίσμα χρησιμοποιήθηκε τὸν 12ο αἰῶνα ὡς ὑποθεμελίωση γιὰ ἕναν σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο ναὸ μὲ νάρθηκα, στενότερο κατὰ 0,85 μ. περίπου ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ, τοῦ ὁποῖου ὁ κατὰ μῆκος ἄξων εἶχε μετατοπισθεῖ βορειότερα κατὰ μισὸ περίπου μέτρο, καὶ πλαισιωνόταν ἀπὸ προσκτίσματα στὴν βόρεια καὶ νότια πλευρὰ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου κτίσθηκαν τοῖχοι γιὰ νὰ φέρουν τὰ ὑπερκείμενα φορτία καὶ σχηματίσθηκαν ἔτσι μικροὶ θολοσκεπεῖς χώροι, ποῦ ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τῶν. Μερικοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς χώροι ταφῆς ἢ δεξαμενές. Στὰ τόξα τῶν διόδων χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου.

Συγκρίνοντας τὸ Ὀντάλαρ με ἄλλους ναοὺς τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ συγγρ. διαπιστώνει ὅτι ἀνήκει σὲ μιὰν ὁμάδα ναῶν τοῦ 12ου αἰ., στὴν ὁποία περιλαμβάνει τὴν Κοσμοσάτειρα τῶν Φερρῶν καὶ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα τοῦ Νέρεζι, ὅπου τὰ παραθύρα τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς εἶναι σχετικῶς στενά καὶ τοποθετημένα ψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα ἦταν πολυγωνικὴ —πεντάπλευρη ἢ ἐπτάπλευρη—, ἡ βόρεια καὶ πιθανώτατα καὶ ἡ νότια τρίπλευρη. Στους πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγονται οἱ συνήθεις στὴν Κωνσταντινούπολιν κόγχες. Ἡ πρόθεση ἔχει ἐπιμήκεις ἀναλογίες, ἐνῶ τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰ. τὰ παραβήματα τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν ναῶν εἶναι τετράγωνα. Γιὰ λόγους ποῦ ἔχουν σχέση με τὸ ἀρχικὸ κτίσμα, ὁ χώρος νοτίως τοῦ κυρίως ἱεροῦ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴν πρόθεση καὶ ἐξεῖχε στὰ νότια καὶ ἀνατολικά. Ἀπὸ σωζόμενα στοιχεία συνάγεται ὅτι ἐκαλύπτετο ἀπὸ τροῦλλο ἢ φουρνικό. Ὁ συγγρ. τὸ παραλληλίζει μεταξὺ ἄλλων με τὰ παραβήματα τῆς Κοσμοσάτειρας καὶ τοῦ Νέρεζι, χωρὶς ὥστόσο ν' ἀναφέρει ὅτι πρόκειται ἐκεῖ γιὰ πεντάτρουλλους ναοὺς. Δέν ἀποκλείεται νὰ ἐπρόκειτο γιὰ παρεκκλήσιο καὶ ὄχι γιὰ τετραμερὲς. Ὁ νάρθηκας, ποῦ εἶναι τετραμερὲς, ἐκτείνεται μπροστὰ στὸν κυρίως ναὸ καὶ τὴν βόρεια στοά. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα κωνσταντινουπολιτικὰ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. οἱ στενές πλευρές του εἶναι εὐθύγραμμες, ἐνῶ σὲ ἀρχαιότερους ναοὺς σχηματίζονται συχνὰ ἐξέδρες. Ὁ συγγρ. δέν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ κατηχουμένων πάνω ἀπὸ τὸν νάρθηκα. Ἡ ἄβαθὺς κόγχη πάνω ἀπὸ τὴν βασιλείο πύλη θὰ ἐκσμεῖτο με τοιχογραφία καὶ ὄχι με εἰκόνα, ὅπως διαβάζομε στίς σσ. 76 καὶ 110. Ἡ βόρεια στοά ἦταν πιθανώτατα ἀνοικτὴ στ' ἀνατολικά, ὅπου θὰ ὑπῆρχε μιὰ σκάλα λόγω τῆς κατοφρέας τοῦ ἐδάφους. Νότια στοά δέν σώζεται, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὁμως τεκμαίρεται ἀπὸ τὴν ὑποδομὴ.

Ἡ ἀνωδομὴ τοῦ δεύτερου ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐναλλαγὴ ζωὼν χοντροπελεκημένων λίθων τοποθετημένων σὲ ἄφθονο κονίαμα, καὶ διπλῶν ἕως τετραπλῶν σειρῶν

πλίνθων, ανάμεσα στις οποίες μεσολαβούν λεπτότερα τοῦβλα καλυμμένα ἀπὸ τὸ κονίαμα. Τὶς σειρές τῶν λίθων καὶ τῶν ἐμφανῶν πλίνθων τονίζουν ἐγγράφακες γραμμές, πού στίς ζώνες τῶν λίθων μμοῦνται συχνά πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Ἀμιγῆς πλινθοδομή ἀπαντᾷ στὴν θολοδομία. Σχετικά μέ τήν τεχνική τῆς ὑποχωρημένης πλίνθου διατυπώνεται ἡ ἀποψη ὅτι, ἐκτός τῶν αἰσθητικῶν, τήν ἐπέβαλαν καί οἰκονομικοί λόγοι, ἐπεὶδὴ τὰ μὴ ὁρατά τοῦβλα τῶν ἐνδιαμέσων στρώσεων θά ἦταν δευτέρας διαλογῆς ἢ θά προέρχονταν ἀπὸ κατεδαφίσεις, ὅπως ἄλλωστε καί μέρος τῶν λίθων (σ. 79). Ἡ τοιχοποιία τοῦ Ὀνταλάρ παραλληλίζεται μέ τῆς Κοσμοσώτειρας τῶν Φερρῶν (1152) καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀβερκίου στούς Ἑλεγκούς τῆς Βιθυνίας (1162). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ πλαίσωση τῶν παραθύρων μέ καμπύλες πλίνθους καί τὰ κάθета πλίνθινα τριγωνικά στοιχεῖα πού σώζονται στήν βόρεια πλευρά (σ. 83, εἰκ. 47). Ὅσον ἀφορᾷ στό πράγματι ἀσυνήθιστο πρῶτο στοιχεῖο, τοῦ ὁποῖου ἓνα μόνο παράλληλο προσάγει ὁ συγγρ., στόν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Μαγγάνων, ἀπαντᾷ ἐπίσης στή τέλη τοῦ 11ου αἰ. στόν κοιμητηριακὸ ναὸ τοῦ Βαῆκονο, ὅπου τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων εἶναι πῶρινα (Α. Grabar, «Les églises sépulcrales bulgares», *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* I (1921-1922) εἰκ. 89. K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, εἰκ. 242) καὶ ἀργότερα στόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Μονῆς Πολοῦσκο στήν Βόρεια Μακεδονία, ὅπου τὰ καμπύλα τοῦβλα ἐναλλάσσονται στό τύμπανο τοῦ νοτίου σκέλους μέ ἀποστρογγυλεμένους λίθους (Γ. Βελένης, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 30).

Οἱ τοιχογραφίες ἀνήκουν σέ διάφορες φάσεις. Στό Ἱερό Βῆμα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ βρέθηκαν κατὰ τήν ἀνασκαφὴ δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Στό ἀρχαιότερο, πού ὁ συγγρ. συσχετίζει μέ τίς τοιχογραφίες τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκά καί χρονολογεῖ ἐνδεικτικά περί τὸ 1000, ἀνήκουν τὸ κάτω μέρος ἱεράρχου καί τέσσερις ἀπόστολοι ἀπὸ παράσταση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Πιθανότερο μοῦ φαίνεται νά ἦταν ὁ ἱεράρχης μετωπικός, παρὰ στραμμένος πρὸς Ἀνατολὰς. Σέ νεότερο στρώμα, πού ὁ συγγρ. τοποθετεῖ στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ., ἀνήκουν τμήματα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στούς πλάγιους τοίχους καί ὁ ἅγιος Μερκούριος ὄρθιος, μέ στρατιωτικὴ ἐνδυμασία. Στό ἀνατολικὸ τμήμα τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκαν τέσσερις ἀταύτιστες μορφές ἀσκητῶν καί παράσταση τοῦ Προδρόμου. Διατηροῦνται ἀποσπασματικά καί κρατοῦν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια μέ δυσῆμβλητες ἐπιγραφές, πού ὁ συγγρ. δέν μπόρεσε νά ταυτίσει, πλὴν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Προδρόμου. Στό εἰλητάριο τοῦ πίν. 19.3 εἶναι γραμμένο τὸ ὕπ' ἀριθμὸν 4 ἀπόφθεγμα τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου (Αὕτη ἐστὶν ἡ μεγάλη ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα τὸ σφάλμα ἑαυτοῦ βάλῃ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ προσδοκῇ πειρασμὸν ὥς ἐσχάτης ἀναπονής: Ἀποφθέγματα γερόντων, ἐκδ. Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 44): συνεπῶς ὁ εἰκονιζόμενος ἀσκητῆς εἶναι ὁ ἅγιος Ἀντώνιος. Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τῆς κρύπτης σώζεται σέ πολὺ κακὴ κατάσταση παράσταση τῆς Θεοτόκου ἐνθρόνου Βρεφοκρατούσης μεταξύ δύο ἀγγέλων πού κρατοῦν λάβαρα. Ὁ ἀριστερὸς κρατεῖ καὶ σφαῖρα. Στούς τοίχους τῆς κρύπτης εἰκονίζονταν πληθὺς ἀγγέλων, στραμμένων πρὸς τὴν ἀψίδα. Ὁ Schazmann εἶχε χρονολογήσει τὸν διάκοσμο αὐτὸν στόν 7ο αἰ. Ὁ κ. Westphalen κατεβάζει τὴν χρονολόγησιν στόν 10ο-11ο αἰ.

Ὁ ναὸς τοῦ 12ου αἰ. ἐκοσμεῖτο μέ τοιχογραφίες, πού ἦσαν ὁρατές μέχρι τὴν μετατροπὴ του σέ τέμενος, καί μέ ψηφιδωτά, ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ψηφιδῶν πού ἀπέδωσε ἡ ἀνασκαφὴ. Λείψανα τοιχογραφιῶν, πού ἔχουν σήμερα καταστραφεί, ὑπῆρχαν μόνο στό διακονικὸ ἢ παρεκκλήσιο νοτίως τοῦ κυρίως ἱεροῦ, πού δέν εἶχε ἐνσωματωθεῖ στό τζαμί. Ἡ διακόσμηση περιελάμβανε τρεῖς ζώνες: μίμησι

ὀρθομαρμαρώσεως, ὁλόσωμους ἁγίους στραμμένους πρὸς τὴν ἀψίδα καὶ σκηνές τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου. Ὁ συγγρ. τὴν συσχετίζει μὲ ὑστεροκομηνίεια ἔργα, ὅπως οἱ τοιχογραφίες τοῦ Νέρεξι καὶ οἱ μικρογραφίες τοῦ σιναΐτικοῦ κώδικος 221 καὶ τὴν τοποθετεῖ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ., ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ δευτέρου ναοῦ.

Πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς ὑποδομῆς τοῦ δευτέρου ναοῦ βρέθηκαν λείψανα τοιχογραφίων ποὺ χρονολογοῦνται μεταξὺ τῆς ἀνεγέρσεώς του καὶ τῆς Ἀλώσεως. Τρίμορφο μὲ ἀγγέλους, ὁ Χριστὸς καὶ ἓνας ἱεράρχης, ὁ ἐνθρονος Χριστὸς μεταξὺ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ πιθανῶς ὁ Προδρόμος. Στὴν δυσανάγνωστη ἐπιγραφή τῆς δευτέρας συνθέσεως (σ. 137) διαβάξω ΔΟΥΛΥC ἀντὶ ΔΟΥΛΙC καὶ ΚΥΡCΑΜΙ ἀντὶ ΚΥΡCΑΛΙ.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ γλυπτά ποὺ περιγράφονται στὸ Παράρτημα ἔχουν χαθεῖ. Βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μνημείου ἢ στὴν γειτονία του· μερικὰ εἶχαν ἀποδοθεῖ στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Εὐφημίας.

Διάφορα χαρακτηριστικά τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ κτηρίου — ἡ ἐπιμήκης πρόθεσις, ἡ μορφὴ καὶ ἡ διάταξις τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἡ τοιχοποιία — ὀδηγοῦν σὲ χρονολόγησι γύρω στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. Τὸ πλησιέστερο πρὸς τὸ ὄνταλόγ μνημεῖο εἶναι ἡ Κοσμοσώτεια τῶν Φερρών. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ὑστεροκομηνίειες τοιχογραφίες τοῦ διακονικοῦ, ὁ κ. Westphalen τὸ χρονολογεῖ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Westphalen εἶναι μιά πολὺ εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴν βιβλιογραφία γιὰ τὰ μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βασιλεῦσας. Ὁ συγγρ. ἔχει πολὺ καλὴ γνώσις τῆς βιβλιογραφίας καὶ ἡ διαπραγμάτευσις εἶναι συνήθως ἐξαντλητικὴ καὶ πειστικὴ. Ἡ παρουσίασις εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη, ὅπως καὶ στίς ἄλλες μονογραφίες τῆς ἰδίας σειρᾶς, ἡ ἐκτύπωσις τῶν φωτογραφιῶν ἀψογὴ. Τυπογραφικὰ λάθη ὑπάρχουν λίγα, κυρίως στίς γαλλικὰς λέξεις. Στὴν σμμ. 171 διάβαξε *latinité* ἀντὶ γιὰ *latinité*, στὴν σμμ. 303 *Descouedres* ἀντὶ γιὰ *Descouedres*, στὴν σμμ. 447 *Monastère* καὶ *Météores* ἀντὶ γιὰ *Monastere* καὶ *Meteores*, στὴν σμμ. 570 *épaule* ἀντὶ *épule*, στὴν σμμ. 576 *inscription* ἀντὶ *inscripction*, στὴν σ. 143 ἀριθ. 5 *Pralong* ἀντὶ *Prolong*. Στὴν σμμ. 351 ἀντὶ γιὰ *Černigon* διάβαζε *Černigon*, στὴν σμμ. 364 καὶ στὴν σ. 160 ἀντὶ *Stavrou* διάβαζε *Staurou* ἢ *Stavrou*, στίς σσ. 123 καὶ 162 *Sušica* ἀντὶ *Suščica*, στὴν σ. 127 ἀριθ. 34 *Vorwürfe* ἀντὶ γιὰ *Vonwürfe*, στὴν σ. 140 *Lors* ἀντὶ *Lors*.

Ἄς εὐχηθῶμε νὰ βρεθοῦν καὶ ἄλλοι βυζαντινολόγοι ποὺ νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὰ κατάλοιπα παλαιότερων ἐρευνῶν μὲ τὴν ἰδίαν ἐπιμέλεια καὶ πληρότητα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δημ. Α. Παπάξης, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροίας καὶ Ναούσης, ἀρ. 26, Βέροια 1995, σσ. 246.

Ὁ κ. Δ. Παπάξης εἶναι ἐκπαιδευτικός, ἀλλὰ τὸ πάθος του γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τὸν ὀδήγησε στὴν ἐρευνα συναφῶν θεμάτων, καρπὸς τῶν ὁποίων εἶναι αὐτοτελεῖς ἢ δημοσιευμένες μελέτες σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ τὸ βιβλίον του γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Βεροίας, τὸ ὅποιο προλογίζει ὁ σεβασμιώτατος μητροπολίτης Βεροίας καὶ